

Κράτος και κατανομή των μέσων κατανάλωσης στις σοσιαλιστικές κοινωνίες

Η *Κριτική του προγράμματος της Γκότα* του Κ. Μαρξ αποτέλεσε ένα έργο σταθμό στη μαρξιστική σκέψη. Εκεί βρίσκεται, ανάμεσα σε άλλα, ο πυρήνας της μαρξιστικής ανάλυσης για την ανάγκη και τον χαρακτήρα της κρατικής εξουσίας μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση, καθώς και η προβληματική της κατανομής των μέσων κατανάλωσης στη σοσιαλιστική κοινωνία. Αμφότερα τα θέματα απασχόλησαν και απασχολούν τη μαρξιστική θεωρία αλλά και τις πρακτικές εφαρμογές.

Το πρώτο που ξεκαθαρίζει ο Μαρξ στο εν λόγω έργο του είναι ότι κατά τη μεταβατική περίοδο από την καπιταλιστική κοινωνία στην κομμουνιστική υπάρχει ανάγκη από την πολιτική εξουσία της εργατικής τάξης, την «επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου». Τα χαρακτηριστικά αυτής της πολιτικής κυριαρχίας της εργατικής τάξης ο Μαρξ τα είχε διακρίνει και συστηματοποίησει στην εμπειρία της Παρισινής Κομμούνας: ένοπλος λαός, αιρετότητα, ανακλητότητα όλων των δημόσιων λειτουργιών, εναλλαγή τους, έλεγχός τους από τα κάτω, κατάργηση κάθε μισθολογικού και άλλου προνομίου των κυβερνητικών και λοιπών αξιωματούχων. Ένα δεύτερο σημαντικό θέμα με το οποίο καταπιάστηκε ο Μαρξ στο προαναφερθέν έργο του είναι η κατανομή των μέσων κατανάλωσης στη μεταβατική αυτή ιστορική περίοδο.

Η κατανομή, γενικά, καθορίζεται πρώτιστα από το κοινωνικο-οικονομικό σύστημα στο οποίο αναφέρεται. Καθορίζεται δηλαδή από το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και από τις σχέσεις παραγωγής. Από την άλλη, η κατανομή αντεπιδρά στις σχέσεις παραγωγής, τις επιβεβαιώνει ή τείνει να τις αναιρέσει. Μέσω αυτής της αντεπίδρασης ασκεί επιρροή στις παραγωγικές δυνάμεις επιταχύνοντας ή επιβραδύνοντας την ανάπτυξή τους. Το κράτος γενικά παρεμβαίνει για τη διασφάλιση της αναπαραγωγής των εκάστοτε κυρίαρχων

* Ο Δημήτρης Καλτσώνης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

σχέσεων παραγωγής. Μπορεί να παρεμβαίνει με διάφορες μορφές στην κατανομή αντεπιδρώντας επίσης με αυτό τον τρόπο στις σχέσεις παραγωγής.

Στη σοσιαλιστική κοινωνία η κρατική εξουσία έχει έναν ειδικό ρόλο στην ίδια τη συγκρότηση των νέων παραγωγικών σχέσεων. Οι νέες παραγωγικές σχέσεις, που προκύπτουν μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση, χαρακτηρίζονται από την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα βασικά μέσα παραγωγής και τη μετατροπή τους σε παλλαϊκή ιδιοκτησία. Η παλλαϊκή ιδιοκτησία λαμβάνει κυρίως τη νομική μορφή της κρατικής ιδιοκτησίας. Επομένως, ήδη το κράτος έχει εξ ορισμού ρόλο στις παραγωγικές σχέσεις. Αυτό το στοιχείο ενισχύεται από το ότι η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στη σοσιαλιστική κοινωνία γίνεται σχεδιασμένα. Ο σχεδιασμός αυτός αποτελεί –πρέπει να αποτελεί– παλλαϊκό έργο. Κατά συνέπεια, και εδώ ο ρόλος της εργατικής εξουσίας είναι σημαντικός, αν όχι καθοριστικός.

Ανάλογα με την εργασία

Στην *Κριτική του προγράμματος της Γκότα* ο Κ. Μαξ έθεσε τους βασικούς κανόνες της κατανομής στη σοσιαλιστική κοινωνία. Το βασικό κριτήριο για τον προσδιορισμό των κανόνων αυτών είναι ο χαρακτήρας της κοινωνίας. Πρόκειται για μια κοινωνία όπου η εργατική δύναμη έχει πάψει να είναι εμπόρευμα, εφόσον τα βασικά μέσα παραγωγής έχουν καταστεί κοινωνική ιδιοκτησία. Παράλληλα, όμως, πρόκειται για μια κοινωνία που «από κάθε άποψη, οικονομικά, ηθικά, πνευματικά, είναι γεμάτη με τα σημάδια της παλιάς κοινωνίας, που από τους κόλπους της βγήκε»¹.

Έτσι, αφού αφαιρεθούν από το συνολικό κοινωνικό προϊόν όσα απαιτούνται για την αντικατάσταση των φθαρμένων μέσων παραγωγής και για την επέκτασή τους, το απόθεμα ασφαλείας, τα γενικά διαχειριστικά έξοδα, τα κονδύλια για τις κοινές ανάγκες (παιδεία, υγεία κ.λπ.), ο καθένας λαμβάνει από το κοινωνικό προϊόν ανάλογα με την εργασία που έχει προσφέρει. Η μέτρηση της εργατικής δύναμης που έχει ξοδευτεί από κάθε εργαζόμενο σημαίνει τον υπολογισμό των μυϊκών και πνευματικών δυνάμεων που αυτός κατέβαλε, τη φθορά του μυϊκού και νευρικού του συστήματος. Για τον υπολογισμό αυτό δεν αρκεί η μέτρηση των ωρών εργασίας. Πρέπει ακόμη να συνυπολογιστεί η εντατικότητα της αλλά και οι γενικότερες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης, όπως για παράδειγμα αν κάποιος εργάζεται σε ανθυγιεινότερες συνθήκες ή αν ο τόπος εργασίας είναι εξαιρετικά απομακρυσμένος κ.λπ.

Η ειδικευμένη εργασία

Σχετικό είναι το πρόβλημα του υπολογισμού της ειδικευμένης εργασίας. Ο Ένγκελς στο έργο του *Αντι-Ντύρινγκ* διευκρίνιζε ότι «το προϊόν μίας ώρας σύνθετης εργασίας είναι εμπόρευμα μεγαλύτερης, διπλής ή και τριπλής αξίας, συγκρινόμενο με το προϊόν μίας ώρας απλής εργασίας. Η αξία των προϊόντων της σύνθετης εργασίας εκφράζεται, χάρη σε αυτήν τη σύγκριση, με ορισμένες ποσότητες απλής εργασίας»². Η ειδικευμένη εργασία απαιτεί «και τη χρήση δεξιοτήτων και γνώσεων που αποκτήθηκαν με περισσότερο ή λιγότερο ξόδεμα κόπου, χρόνου και χρήματος»³.

Κατά συνέπεια, σε κάθε κοινωνία, και στη σοσιαλιστική, μία ώρα ειδικευμένης εργασίας εμπεριέχει προσφορά εργασίας πολλαπλάσια μίας ώρας απλής εργασίας. Επομένως επί της αρχής, η αμοιβή της ειδικευμένης εργασίας θα είναι πολλαπλάσια. Αυτό ισχύει ακόμη και για την περίπτωση που η εκπαίδευση παρέχεται δωρεάν καθώς, και τότε, ο εκπαιδευόμενος έχει καταβάλει κόπο και χρόνο για την κατάκτηση των γνώσεων αλλά και έξοδα για την κάλυψη των τρεχουσών βιοτικών του αναγκών.

Πότε η ειδικευμένη εργασία δεν μπορεί να αμείβεται πολλαπλάσια της απλής; Μόνον όταν: α. η κοινωνία παρέχει απολύτως δωρεάν εκπαίδευση, β. έχει καλύψει τις βιοτικές ανάγκες του ειδικευόμενου κατά τη διάρκεια της απόκτησης των γνώσεων, γ. έχει καλύψει την κατανάλωση κόπου και χρόνου κατά τη διάρκεια των σπουδών. Σε μια τέτοια λογική ο Ένγκελς σημείωνε πως «στη σοσιαλιστικά οργανωμένη κοινωνία, αυτά τα έξοδα τα κάνει η κοινωνία και συνεπώς σε αυτήν πρέπει να ανήκουν οι καρποί, δηλαδή οι ανώτερες αξίες που δημιουργεί η σύνθετη εργασία. Ο ίδιος ο εργάτης δεν έχει, λοιπόν, δικαίωμα συμπληρωματικής αμοιβής»⁴.

Η εξαίρεση των κρατικών στελεχών

Σε αυτούς τους κανόνες της σοσιαλιστικής αρχής της κατανομής που περιγράφηκαν παραπάνω, ο Μαρξ έθεσε μια ρητή και σημαντική εξαίρεση. Αυτή αφορούσε τους μισθούς εκείνων που αναλαμβάνουν στελεχικές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό: υπουργοί, βουλευτές, ανώτατοι διευθυντές κ.λπ. Βασισμένος στην εμπειρία της Παρισινής Κομμούννας ο Μαρξ εξήρε την απόφασή της να μην αμείβονται αυτές οι κατηγορίες ανάλογα με την εργασία τους. Αντίθετα, θεωρούσε ότι είναι ζήτημα μείζονος σημασίας η κατάργηση κάθε προνομίου, κάθε ειδικής μισθολογικής ή άλλης μεταχείρισης αυτής της κοινωνικής κατηγορίας. Τόνιζε ότι αυτοί οι δημόσιοι λειτουργοί πρέπει να αμείβονται με έναν συνηθισμένο εργατικό μισθό.

Έτσι, τόσο ο Μαρξ όσο και αργότερα ο Λένιν έθεταν το ζήτημα της αμοιβής των κρατικών λειτουργών με έναν μέσο εργατικό μισθό ως ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του σοσιαλιστικού κράτους. Τα υπόλοιπα ήταν η αιρετότητα όλων των δημόσιων λειτουργών, η δυνατότητα ανά πάσα στιγμή της ανάκλησής τους από τον λαό, η εναλλαγή τους, ο έλεγχός τους από τον λαό⁵. Ο Λένιν τόνιζε από την πλευρά του ότι στην ελάττωση των μισθών των ανώτατων δημόσιων λειτουργών ως το επίπεδο του συνηθισμένου εργατικού μισθού «*εκφράζεται με τον πιο χτυπητό τρόπο η στροφή από την αστική δημοκρατία στην προλεταριακή*»⁶. Όχι μόνο στο κορυφαίο θεωρητικό του έργο λίγο πριν από την επανάσταση αλλά και στα πρακτικά καθήκοντα ως ηγέτη του πρώτου σοσιαλιστικού κράτους, ο Λένιν επέμεινε σθεναρά στην εφαρμογή αυτής της αρχής: ετοίμασε δύο σχέδια απόφασης του συμβουλίου λαϊκών επιτρόπων (του υπουργικού συμβουλίου δηλαδή) με το θέμα αυτό, ένα τον Νοέμβριο του 1917 και ένα άλλο τον Ιανουάριο του 1918⁷. Υπογράμμισε επίσης ότι «*εντελώς ασυγχώρητα ενεργούν οι μπολσεβίκοι εκείνοι*» που προτείνουν αυξήσεις των μισθών των μελών των αντιπροσωπευτικών σωμάτων αντί να τους περιορίζουν στο επίπεδο του συνηθισμένου εργατικού μισθού⁸.

Η αιτία της εξαίρεσης αυτής είναι ότι το σοσιαλιστικό κράτος πρέπει να διακρίνεται για την κατάργηση των ειδικών συμφερόντων της ανώτατης κρατικής γραφειοκρατίας. Ο Ένγκελς, όπως και ο Μαρξ, συνέδεε το ζήτημα αυτό πολύ στενά με τον χαρακτήρα του κράτους. Υπογράμμισε ότι τα μέτρα που προαναφέρθηκαν είναι όροι αναγκαίοι για να αλλάξει ο χαρακτήρας του κράτους αλλά και για να μην ξαναχάσει η εργατική τάξη την εξουσία⁹. Μόνο με τον τρόπο αυτό μπορούσε να τεθεί ένας σοβαρός φραγμός στη θεισθηρία και στον αριβισμό, και να αποτραπεί σε ένα βαθμό η τάση αυτονόμησης των διευθυνόντων έναντι των διευθυνομένων, στην πορεία προσέλευσης του συνόλου του πληθυσμού στην πραγματική διαχείριση όλων των κοινωνικών υποθέσεων. Στην περίπτωση λοιπόν των κρατικών λειτουργών δεν τίθεται θέμα προσμέτρησης της εργασίας τους ώστε να υπολογιστεί το μέρος του κοινωνικού προϊόντος που δικαιούνται να λάβουν.

Οι παρεκκλίσεις από την εξαίρεση αυτή διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των σοσιαλιστικών κρατών. Το ηγετικό διευθυντικό στρώμα των κρατών αυτών σταδιακά αυτονομήθηκε από την εργατική τάξη, καθώς ιδιοποιήθηκε το σύνολο των σημαντικών αποφάσεων. Η λαϊκή συμμετοχή έγινε, σε αξιοσημείωτο βαθμό, τυπική¹⁰. Ήδη το 1936 στην ΕΣΣΔ οι ίδιοι οι ιθύνοντες αναγνώριζαν μια τέτοια πραγματικότητα¹¹.

Η πολιτική αυτή αυτονόμηση συνοδεύτηκε από την κατάργηση της αρχής, σύμφωνα με την οποία οι δημόσιοι λειτουργοί του εργατικού κράτους έπρεπε να αμείβονται με έναν συνηθισμένο εργατικό μισθό. Οι πολιτικοί και οικονομικοί

ιθύνοντες βρέθηκαν στην κορυφή της μισθολογικής ψαλίδας, ενώ παράλληλα απολάμβαναν και διάφορα άλλα μη μισθολογικά προνόμα¹².

Οι ιστορικά παροδικές εξαιρέσεις

Υπάρχουν όμως και οι ιστορικά μεταβατικές εξαιρέσεις από τη σοσιαλιστική αρχή της κατανομής με βάση την προσφερόμενη εργασία. Μια τέτοια εξαίρεση εισήχθη μετά την επανάσταση του 1917 και αφορούσε τους μισθούς των αστών ειδικών. Η Σοβιετική Ένωση βρέθηκε μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, την ξένη επέμβαση και τον εμφύλιο που ακολούθησε εντελώς απογυμνωμένη από επιστημονικό δυναμικό. Προκειμένου να καταφέρει να ορθοποδήσει, ο Λένιν εισήγαγε την εξαίρεση αυτή ως μέτρο προσωρινού χαρακτήρα για την προσέλκυση αστών ειδικών στην οικονομία και μέχρι την εκπαίδευση επαρκούς επιστημονικού δυναμικού από το σοσιαλιστικό κράτος¹³. Οι αστοί ειδικοί αμείβονταν όχι με βάση την προσφορά της (ειδικευμένης) εργασίας τους αλλά πολύ περισσότερο. Επρόκειτο για μια μορφή κοινωνικής συμμαχίας της εργατικής τάξης με τα στρώματα αυτά, που υπαγορευόταν από την ανάγκη.

Μια άλλη, μεταβατικού χαρακτήρα εξαίρεση προκύπτει από το γεγονός ότι η σοσιαλιστική αρχή της κατανομής δεν είναι δυνατό να εφαρμοστεί πλήρως και αμέσως μετά την επαναστατική αλλαγή. Απαιτείται ένα χρονικό διάστημα προκειμένου να εναρμονιστούν οι μισθοί –που είναι διαμορφωμένοι από την πραγματικότητα της καπιταλιστικής οικονομίας– με την αρχή της σοσιαλιστικής κατανομής. Η εναρμόνιση αυτή μπορεί να γίνει μόνο βαθμιαία, σε μια συνολική κίνηση των πραγματικών αποδοχών των εργαζομένων προς τα πάνω, και μόνο με την προϋπόθεση ότι κάθε βήμα θα έχει την υποστήριξη των εργαζομένων.

Το κράτος: η δύναμη της δημοκρατίας

Στην καπιταλιστική κοινωνία οι μισθοί διαμορφώνονται με βάση τους νόμους της αγοράς, όπου κυρίαρχο στοιχείο αποτελεί η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και όπου ο μισθωτός δεν έχει να πωλήσει τίποτε άλλο παρά την εργατική του δύναμη. Ρόλο διαδραματίζει βέβαια η πάλη των τάξεων, ο συσχετισμός των δυνάμεων και το αστικό κράτος με τις νομοθετικές και άλλες παρεμβάσεις του.

Το βασικό πρόβλημα για τη σοσιαλιστική κοινωνία, όπου δεν ισχύει κανένας από τους παραπάνω παράγοντες, είναι το πώς υπολογίζεται η μέτρηση της εργασίας αλλά κυρίως το ποιος την υπολογίζει. Ο υπολογισμός της εργατικής δύναμης που ξόδεψε κάθε εργαζόμενος είναι ένα σύνθετο επιστημονικό και πολιτικό

ζήτημα. Τα πορίσματα διάφορων επιστημών και η κοινωνική εμπειρία μπορούν να υποδείξουν τρόπους για τον υπολογισμό της μίας ή της άλλης εργασίας. Τα συμπεράσματα όμως της επιστήμης και της εμπειρίας μπορούν να διαφέρουν στις εκτιμήσεις τους. Ο υπολογισμός στον οποίο αναφερόμαστε δεν είναι τεχνικό ζήτημα. Είναι πολιτική απόφαση.

Κατά συνέπεια η ίδια η κοινωνία πρέπει να έχει τον τελικό και αποφασιστικό λόγο για τα κριτήρια που υιοθετούνται. Για παράδειγμα, είναι η οχτάωρη εργασία του κλητήρα περισσότερο επίπονη από την οχτάωρη εργασία του ανθρακωρύχου¹⁴; Πώς αποτιμάται μία ώρα εργασίας του εκπαιδευτικού και πώς ενός προγραμματιστή; Και αν σε κάποιες περιπτώσεις η απάντηση είναι προφανής, δεν ισχύει το ίδιο σε άλλες.

Ο μόνος τρόπος που μπορεί η κοινωνία να αποφασίσει για τα κριτήρια, τις γενικές αρχές μέτρησης της εργατικής δύναμης που καταναλώνεται είναι μέσω της παλλαϊκής συζήτησης, μέσω της αξιοποίησης της άμεσης και αντιπροσωπευτικής σοσιαλιστικής δημοκρατίας ώστε να περιοριστεί το περιθώριο λαθεμένης ή και αυθαίρετης εκτίμησης.

Το ίδιο ισχύει και για τις αποφάσεις που καθορίζουν ποιο μέρος του κοινωνικού προϊόντος θα διατεθεί προς κατανάλωση και ποιο για κοινωνικό απόθεμα, επενδύσεις κ.λπ. Είναι η εργατική τάξη και ο λαός που πρέπει να αποφασίζει, μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες και μετά από πολύπλευρη ενημέρωση, για τις κατευθύνσεις της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, που δηλαδή θα γίνουν επενδύσεις, ποια θα είναι η αναλογία ανάμεσα στην παραγωγή μέσω παραγωγής και σε εκείνη των μέσων κατανάλωσης, ποιο θα είναι το ύψος των κοινωνικών κονδυλίων. Ειδικά για τα τελευταία, ο Μαρξ σημείωνε ότι *«αυτό το μέρος μεγαλώνει από την αρχή σημαντικά σε σύγκριση με την τωρινή κοινωνία και μεγαλώνει στον βαθμό που αναπτύσσεται η νέα κοινωνία»*¹⁵. Το ύψος όμως και ο ρυθμός αύξησης των κοινωνικών κονδυλίων πρέπει να καθορίζονται κάθε φορά από την ίδια την εργατική τάξη και τον λαό στη βάση βέβαια των υπαρκτών, αντικειμενικών οικονομικών δυνατοτήτων.

Η ψαλίδα των μισθών, αν δηλαδή η σχέση κατώτατου και ανώτατου μισθού θα είναι 1:2 ή 1:4 ή περισσότερο, ποιες επαγγελματικές κατηγορίες θα βρίσκονται στη βάση και ποιες στην κορυφή της μισθολογικής ψαλίδας, όλα αυτά αποτελούν σημαντικές αποφάσεις που πρέπει να λαμβάνονται μέσω των θεσμών δημοκρατικής συμμετοχής. Αποτελεί ευθύνη της κοινωνίας συνολικά να αποτιμήσει πόση εργατική δύναμη καταβάλλει σε μία ώρα μέσης εντατικότητας ο εργαζόμενος του ενός ή του άλλου κλάδου της οικονομίας και άρα πώς πρέπει να διαμορφωθούν αντίστοιχα οι αμοιβές.

Εννοείται ότι η κοινωνία δεν χρειάζεται και δεν πρέπει να αποφασίζει για κάθε λεπτομέρεια¹⁶. Σε πανεθνικό επίπεδο μπορούν να υιοθετούνται οι γενικές αρ-

χές οι οποίες στη συνέχεια μπορούν να εξειδικεύονται από τα επιμέρους όργανα της εργατικής εξουσίας. Η αποτίμηση των συνθηκών εργασίας και η μέτρηση της προσφοράς εργασίας σε διαφορετικές μονάδες εντός του ίδιου κλάδου της οικονομίας μπορεί να αποτελεί αντικείμενο συλλογικής, δημοκρατικής απόφασης των αντίστοιχων οργάνων της σοσιαλιστικής εξουσίας. Το ίδιο ισχύει και για τη μέτρηση της εργασίας που παρέχει ο κάθε συγκεκριμένος εργαζόμενος. Αυτό δεν μπορεί να γίνεται αυθαίρετα, ούτε μόνο με βάση τις ώρες που εργάστηκε, αλλά με βάση τα γενικά ή ειδικά θεσπισμένα κοινωνικά κριτήρια. Στην εξειδίκευση των κριτηρίων αυτών και στην προσμέτρηση της εργασίας των εργαζομένων, οι θεσμοί της εργατικής δημοκρατίας πρέπει να έχουν τον αποφασιστικό λόγο.

Οι συνέπειες των παρεκκλίσεων

Η εφαρμογή της σοσιαλιστικής αρχής της κατανομής επιδρά στις σχέσεις παραγωγής και στις παραγωγικές δυνάμεις. Η εφαρμογή της αρχής βοηθά στην εδραίωση των νέων σχέσεων παραγωγής, που χαρακτηρίζονται από το ότι η εργατική δύναμη δεν είναι πλέον εμπόρευμα και από το ότι οι εργαζόμενοι καθίστανται ολόένα και πιο ουσιαστικά συγκύριοι των μέσων παραγωγής. Η εδραίωση των νέων σχέσεων παραγωγής συμβάλλει με τη σειρά της στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Όσο περισσότερο ο εργαζόμενος αισθάνεται συμμετοχός της συλλογικής κοινωνικής προσπάθειας, τόσο περισσότερο ενδιαφέρεται για τα αποτελέσματα της εργασίας του, με συνέπεια να συμβάλλει στην άνοδο της παραγωγικότητάς της. Τα δύο αυτά στοιχεία, δηλαδή η άνοδος των παραγωγικών δυνάμεων και η αύξηση του κοινωνικού πλούτου και η ολόπλευρη συμμετοχή του καθενός στην απόφαση και επίλυση όλων των κοινωνικών ζητημάτων, είναι δύο από τις βασικότερες προϋποθέσεις για τη μετάβαση «σε μια ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας»¹⁷.

Το στοιχείο αυτό της πολυεπίπεδης συμμετοχής της εργατικής τάξης και του λαού στη χάραξη τέτοιων αποφάσεων έχει πολύ μεγάλη σημασία. Οποιαδήποτε αυθαιρεσία στον ανωτέρω υπολογισμό έχει άμεσες επιπτώσεις στην κατανομή του κοινωνικού προϊόντος. Αν, για παράδειγμα, υποτιμηθεί αυθαίρετα η εργασία κάποιας επαγγελματικής κατηγορίας ή μιας ομάδας εργαζομένων ή ενός μεμονωμένου εργαζόμενου, τότε αυτό θα σημαίνει ότι η εν λόγω επαγγελματική κατηγορία, ομάδα ή εργαζόμενος θα λαμβάνει από το κοινωνικό προϊόν λιγότερα από όσα δικαιούται. Τούτο συνιστά στοιχείο κοινωνικής αδικίας, το οποίο ενδέχεται να επιφέρει μακροπρόθεσμα κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις: κοινωνικές εντάσεις, πολιτική δυσαρέσκεια, διασάλευση της ενότητας της εργατικής τάξης και του λαού, αδιαφορία για την εργασία, πώση της

παραγωγικότητας, δυσαναλογίες στην κατανομή του εργατικού δυναμικού.

Και αντίστροφα: Μπορεί μια επαγγελματική κατηγορία, ομάδα ή εργαζόμενος να λαμβάνει περισσότερα από όσα αντιστοιχούν στην εργασία του. Οριακά μάλιστα το γεγονός ότι κάποιος ή κάποιιοι λαμβάνουν από το κοινωνικό προϊόν περισσότερα από εκείνα που τους αντιστοιχούν μπορεί να οδηγήσει στην εμφάνιση μιας κοινωνικής ομάδας ή ενός κοινωνικού στρώματος που απολαμβάνει προνομακή θέση. Δεν πρόκειται για εμφάνιση κοινωνικής τάξης και ταξικών, ανταγωνιστικών αντιθέσεων. Είναι όμως μια αντίθεση που, εν δυνάμει, μπορεί να αποκτήσει τέτοια χαρακτηριστικά.

Βέβαια, και η κοινωνία ενδέχεται να προβεί σε λαθεμένους υπολογισμούς. Η εργατική δημοκρατία δεν αποτελεί απόλυτη διασφάλιση ούτε υπάρχει το αλάθητο στις λαϊκές αποφάσεις. Ωστόσο, η λαθεμένη απόφαση που έχει ληφθεί δημοκρατικά είναι πιο εύκολο να διορθωθεί και δημιουργεί λιγότερες κοινωνικές εντάσεις.

Οι νομικές μορφές

Η σοσιαλιστική αρχή της κατανομής και οι σχετικές αποφάσεις λαμβάνουν νομική μορφή. Αυτό το αναφέρει ήδη ο Μαρξ όταν συνδέει άμεσα την κατανομή του κοινωνικού προϊόντος με το δίκαιο, το οποίο ορίζει ως ίσο μέτρο¹⁸.

Όλα τα σοσιαλιστικά συντάγματα περιελάμβαναν γενικές διατάξεις που κατοχύρωναν συνταγματικά τις αρχές της κατανομής. Μερικά παραδείγματα: το άρθρο 14 του Σοβιετικού Συντάγματος του 1977 καθόριζε πως «*Σύμφωνα με την αρχή “από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του στον καθένα ανάλογα με την εργασία του” το κράτος ασκεί έλεγχο πάνω στο μέτρο εργασίας και κατανάλωσης*», ενώ στην επόμενη παράγραφο έκανε αναφορά στα «*υλικά και ηθικά κίνητρα*»¹⁹. Το Σύνταγμα της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας του 1974 στο άρθρο 24 όριζε πως κάθε πολίτης «*έχει δικαίωμα για αμοιβή ανάλογα με την ποιότητα της εργασίας*»²⁰. Το Σύνταγμα της Αλβανίας του 1976 (άρθρο 30) ανέφερε πως «*Στη Λαϊκή Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Αλβανίας εφαρμόζεται η σοσιαλιστική αρχή “από τον καθένα σύμφωνα με τις ικανότητες, στον καθένα σύμφωνα με την εργασία”*», ενώ σε επόμενη παράγραφο όριζε πως «*για την ενθάρρυνση της εργασίας για όσο πιο μεγάλα αποτελέσματα συνδυάζεται ορθά η χρησιμοποίηση των υλικών κινήτρων με τα ηθικά κίνητρα, δίνοντας προτεραιότητα στα ηθικά κίνητρα*»²¹.

Το σημερινό Σύνταγμα της Κούβας στο άρθρο 14 ορίζει ότι στη Δημοκρατία «*επικρατεί η αρχή της σοσιαλιστικής κατανομής “από τον καθένα ανάλογα με τις δυνατότητές του στον καθένα ανάλογα με τη δουλειά του”*. Ο νόμος καθορίζει τους κανόνες για την αποτελεσματική εκπλήρωση αυτής της αρχής»²².

Η πρακτική εξειδίκευση και εφαρμογή των συνταγματικών αρχών αποτέλεσε αντικείμενο νόμων που ψηφίζονταν από τα ανώτατα νομοθετικά όργανα, καθώς και υπουργικών και κυβερνητικών αποφάσεων. Στο πλαίσιο των ορίων που χαράσσονταν από τα παραπάνω, υπογράφονταν συλλογικές συμβάσεις ανάμεσα στις συνδικαλιστικές οργανώσεις και τις διοικήσεις των επιχειρήσεων²³.

Οικονομική ιδιοσυντήρηση εναντίον δημοκρατίας

Όταν το πολιτικό σύστημα του σοσιαλιστικού κράτους λειτουργεί δημοκρατικά, με παλλαϊκή συμμετοχή, τότε οι σχετικές νομικές ρυθμίσεις απολαμβάνουν της συναίνεσης της κοινωνίας, μπορούν να βρουν εφαρμογή στην πράξη, και μάλιστα με τρόπο αποτελεσματικό. Τυχόν λαθεμένες προσεγγίσεις και αστοχίες μπορούν με την ίδια μέθοδο να διορθωθούν όσο το δυνατόν πιο έγκαιρα.

Η εμπειρία των πρώην σοσιαλιστικών κρατών έδειξε ότι τέτοιες κρίσιμες αποφάσεις δεν γίνονταν αντικείμενο ουσιαστικής παλλαϊκής συζήτησης. Για παράδειγμα, ο καθορισμός των οικονομικών πλάνων (από τα οποία βέβαια εξαρτώνται οι αμοιβές) γινόταν κατά βάση από τα κυβερνητικά όργανα, ενώ η συμμετοχή των εργαζομένων περιοριζόταν στο πώς θα τα υλοποιήσει με τον καλύτερο τρόπο²⁴. Ανεξάρτητα από την ειδικότερη νομική μορφή τους, αν δηλαδή έπαιρναν τη μορφή διαταγμάτων της κυβερνητικής εξουσίας ή αν γίνονταν νόμοι της νομοθετικής εξουσίας, φαίνεται πως υπήρχε ένα σοβαρό δημοκρατικό έλλειμμα στη διαμόρφωση της ουσίας των αποφάσεων.

Η χρήση υπερβολικά συγκεντρωτικών μεθόδων για τη λήψη των οικονομικών αποφάσεων, μαζί και εκείνες που αφορούν την κατανομή του κοινωνικού προϊόντος, επικράτησε τις πρώτες τουλάχιστον δεκαετίες. Αυτό ήταν σε μεγάλο βαθμό καρπός των αντικειμενικών δυσκολιών που αντιμετώπισαν οι χώρες αυτές. Οι αποφάσεις αυτές μπορεί να ήταν άλλοτε επιτυχείς και άλλοτε άστοχες. Μπορεί να οδηγούσαν άλλοτε σε αύξηση της ψαλίδας των εισοδημάτων, όπως για παράδειγμα τη δεκαετία του 1930, και άλλοτε σε κλείσιμο της ψαλίδας, όπως συνέβη τη δεκαετία του 1950²⁵.

Ανεξάρτητα όμως από την αποτελεσματικότητά τους, ο υπέρμετρος διοικητικός συγκεντρωτισμός οδήγησε στην αποδυνάμωση της λαϊκής συμμετοχής. Αυτό μοιραία οδήγησε κάποια στιγμή σε λαθεμένες αποφάσεις, τόσο σε ό,τι αφορά την οικονομική ανάπτυξη όσο και σε ό,τι αφορά την κατανομή του κοινωνικού προϊόντος. Εκτός αυτών, όμως, η απίσχναση της σοσιαλιστικής δημοκρατίας επέφερε βαθμιαία μια ιδιόμορφη αποξένωση των παραγωγών από το προϊόν τους. Συνέπεια τούτου ήταν, ανάμεσα σε άλλα, η πτώση της παραγωγικότητας της εργασίας.

Ως απάντηση στα οικονομικά αδιέξοδα του υπερβολικού διοικητικού συγκεντρωτισμού από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 άρχισε να αναπτύσσεται η λογική της οικονομικής ιδιοσυντήρησης των επιχειρήσεων²⁶. Η οικονομική ιδιοσυντήρηση είχε χρησιμοποιηθεί στην ΕΣΣΔ στο πλαίσιο της «νέας οικονομικής πολιτικής» (ΝΕΠ). Ο Λένιν εισήγαγε τη ΝΕΠ ως μέτρο προσωρινής υποχώρησης στον καπιταλισμό, που υπαγορευόταν από τις συνθήκες. Μέρος της ΝΕΠ αποτέλεσε και η οικονομική ιδιοσυντήρηση των επιχειρήσεων. Ο Λένιν αναγνώριζε ότι έτσι «*οι κρατικές επιχειρήσεις τοποθετούνται σε μεγάλο βαθμό πάνω σε εμπορική, καπιταλιστική βάση*»²⁷ αλλά υπογράμμιζε ότι τούτο είναι μια προσωρινή, αναγκαστική υποχώρηση.

Η πολιτική της οικονομικής ιδιοσυντήρησης επανήλθε τη δεκαετία του 1960 σε εντελώς διαφορετικές συνθήκες από εκείνες της δεκαετίας του 1920. Η πολιτική αυτή ακολουθήθηκε με διακυμάνσεις τις επόμενες δεκαετίες του 1970 και του 1980²⁸. Παρά την κατά διαστήματα αποδυνάμωση της τάσης, αυτή μακροπρόθεσμα ενισχυόταν και έφτασε στην αποκορύφωσή της τη δεκαετία του 1980. Οι αρχές της ιδιοσυντήρησης είχαν μάλιστα ενσωματωθεί στο Σύνταγμα της ΕΣΣΔ του 1977. Στο άρθρο 16 οριζόταν ότι «*ταυτόχρονα, χρησιμοποιούνται ενεργά η οικονομική ιδιοσυντήρηση, το κέρδος και το κόστος και άλλοι οικονομικοί μοχλοί και κίνητρα*».

Η οικονομική ιδιοσυντήρηση σήμαινε απομάκρυνση από τη σοσιαλιστική αρχή της κατανομής με βάση την προσφερόμενη εργασία του καθενός. Οι αμοιβές διαμορφώνονταν, ολοένα και περισσότερο, με βάση την αποδοτικότητα της επιχείρησης και την κερδοφορία της. Αυτό όμως σημαίνει ότι η αμοιβή του εργαζομένου εξαρτάται από παράγοντες άλλους από εκείνον της προσφοράς εργασίας του. Έτσι, ο εργαζόμενος ενδέχεται να λάβει από την κοινωνία λιγότερα από όσα του αναλογούν με βάση την προσφορά του, αν για παράδειγμα η επιχείρηση εμφανίζει ζημιές λόγω εσφαλμένων χειρισμών της διεύθυνσης ή λόγω προβλημάτων στην αγορά. Αντίστροφα, ο εργαζόμενος μπορεί να λαμβάνει από το κοινωνικό προϊόν περισσότερα από όσα προσφέρει εξαιτίας της επιδέξιας αξιοποίησης των νόμων της αγοράς από την επιχείρηση. Και στις δύο περιπτώσεις υπεισέρχονται στοιχεία εμπορευματικής οικονομίας, περισσότερα ή λιγότερα, ανάλογα με το εύρος της οικονομικής ιδιοσυντήρησης. Η οικονομική ιδιοσυντήρηση σημαίνει ακόμη διαπραγμάτευση εργαζομένων και εργοδοσίας (διεύθυνσης της επιχείρησης) για το ύψος των μισθών. Ακόμη και αν αυτή γίνεται εντός κάποιων ορίων που ορίζονται από το κράτος, δεν παύει να έχει στοιχεία εμπορευματοποίησης της εργατικής δύναμης.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 η απομάκρυνση από τη σοσιαλιστική αρχή κατανομής έγινε περισσότερο φανερό και συνειδητό. Εφαρμόστηκε το σύστημα μισθοδοσίας σύμφωνα με το οποίο η διεύθυνση του εργοστασίου έκλεινε συμβό-

λαιο με την εργατική κολεκτίβα (είτε όλου του εργοστασίου είτε κάθε τμήματος ξεχωριστά) με βάση την εργολαβία. Το συμβόλαιο συνέδεε την αμοιβή των εργατών με το τελικό αποτέλεσμα της επιχείρησης, την εκπλήρωση του πλάνου πωλήσεων και την εκτίμηση της αξίας του αντίστοιχου όγκου προϊόντων που πουλήθηκαν²⁹.

Ο νόμος της ΕΣΣΔ για τις κρατικές επιχειρήσεις, που ψηφίστηκε τον Ιούνιο του 1987 από το Ανώτατο Σοβιέτ, ολοκλήρωνε τη λογική της παραπέρα αποδυνάμωσης της σοσιαλιστικής αρχής κατανομής. Το άρθρο 14 («εργασία και μισθός») προέβλεπε ότι η επιχείρηση μόνη της καθορίζει τις νόρμες εργασίας, τις μορφές και τα συστήματα αμοιβής της εργασίας, τις θέσεις εργασίας και την αντίστοιχη κατανομή των εργαζομένων σε αυτές. Η επιχείρηση καθόριζε επίσης τις θέσεις εργασίας για τις οποίες προβλεπόταν αυξημένη μισθολογική ταρίφα, την απονομή των πριμ, και μπορούσε να εξασφαλίζει προτεραιότητα στην παροχή κινήτρων για την εργασία των ειδικών³⁰.

Οι συνέπειες

Η μαρξιστική θεωρία και πολιτική που αναπτύχθηκε στη Σοβιετική Ένωση και τις άλλες πρώην σοσιαλιστικές χώρες δεν στάθηκε ιδιαίτερα στη μελέτη της αντεπίδρασης της κατανομής στις παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις και, κατά συνέπεια, στο σύνολο του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού. Οι οικονομικές και, ιδίως, οι κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες του τρόπου εφαρμογής ή της τυχόν παραβίασης της σοσιαλιστικής αρχής της κατανομής δεν μελετήθηκαν, τουλάχιστον όχι συστηματικά³¹.

Στη σοβιετική πολιτική και επιστημονική φιλολογία θα βρει κανείς ελάχιστες και μόνο έμμεσες αναφορές στην παραβίαση της σοσιαλιστικής αρχής της κατανομής³². Πρώτον, οι υψηλές αμοιβές των στελεχών και τα κάθε λογής προνόμια αποτελούσαν θέμα ταμπού, παρά το γεγονός ότι αυτό είχε καθοριστική επίδραση στη φυσιογνωμία του κράτους και στις σχέσεις παραγωγής: όχι μόνο γιατί οι κυβερνώντες έπαιρναν από το κοινωνικό προϊόν περισσότερο από όσα τους αντιστοιχούσαν, αλλά και γιατί αλλοιωνόταν η ίδια η εργατική εξουσία. Αυτό ενισχυόταν από το ότι οι κυβερνώντες είχαν αποφασιστικό λόγο στη λήψη των αποφάσεων αφυδατώνοντας και παραμερίζοντας στην πράξη τη λαϊκή συμμετοχή. Αλλά και η αμοιβή των εργαζομένων με βάση τα κέρδη της επιχείρησης δεν αντιμετωπίστηκε ως απομάκρυνση από την αρχή αλλά ως βελτίωση της εφαρμογής της.

Υπήρξαν όμως και κάποιες εξαιρέσεις στο γενικό αυτό κλίμα. Πολύτιμες στάθηκαν, για τον λόγο αυτό, οι σχετικές παρεμβάσεις του Ερνέστο Τσε Γκεβέρα στα μέσα της δεκαετίας του 1960. Επισήμανε με οξυδέρκεια την απομάκρυν-

ση από την αρχή της προσφοράς με βάση την εργασία, τον κατακερματισμό της εργατικής τάξης, την ανάπτυξη αντιθέσεων στο εσωτερικό της, την τάση εμπορευματοποίησης της εργατικής δύναμης αλλά και την οικονομική αναποτελεσματικότητα των πολιτικών της οικονομικής ιδιοσυντήρησης, την πώση του ενδιαφέροντος για την εργασία³³. Προειδοποιούσε ότι οι σοσιαλιστικές χώρες έχουν ανάγνη από μια αλλαγή στρατηγικής³⁴.

Είναι φανερό ότι η απομάκρυνση αυτή από τη σοσιαλιστική αρχή της κατανομής σε συνδυασμό με τη συρρίκνωση έως κατάργηση της λαϊκής συμμετοχής είχε επίδραση στον τρόπο παραγωγής. Επέφερε την αλλοίωση των σχέσεων παραγωγής και τελικά την οπισθοδρόμησή τους. Αντί η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής να βαθύνει, η συμμετοχή του λαού στον κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σχεδιασμό να γίνεται πιο ουσιαστική, το ενδιαφέρον για την εργασία και η παραγωγικότητα της εργασίας να ανεβαίνουν, άρχισε μια αντιστροφή της κατάστασης και μια φθίνουσα πορεία. Αυτή εκφράστηκε με τους αρνητικούς δείκτες στην οικονομία και με την πολιτική κρίση που ακολούθησε. Αν οι σχέσεις παραγωγής που εγκαθιδρύθηκαν μετά τις επαναστάσεις δεν πήγαιναν μπροστά, δεν μπορούσαν παρά να οπισθοδρομήσουν προς τον καπιταλισμό. Όπερ και γένετο εν έτει 1989-1991 με πρωτοβουλία των κυβερνώντων³⁵.

Σημειώσεις

1. Κ. Μαρξ, *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1983, σ. 13.

2. Φ. Ένγκελς, *Αντι-Ντύρινγκ*, Αθήνα, εκδ. Αναγνωστίδης, χ.χ., σ. 292. Βλ. και Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. 1, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1978, σ. 58.

3. Φ. Ένγκελς, *Αντι-Ντύρινγκ*, ό.π., σ. 291.

4. Φ. Ένγκελς, *Αντι-Ντύρινγκ*, ό.π., σ. 297.

5. Κ. Μαρξ, *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 2000, σ. 80.

6. Β. Ι. Λένιν, «Κράτος και επανάσταση», *Άπαντα*, τ. 33, σ. 43.

7. Β. Ι. Λένιν, «Για τους μισθούς των ανώτατων δημόσιων και ιδιωτικών υπαλλήλων», *Άπαντα*, τ. 35, σ. 105, και του ίδιου, «Για το όριο πληρωμής των ανώτατων δημόσιων λειτουργών», *Άπαντα*, τ. 35, σ. 218.

8. Β. Ι. Λένιν, «Κράτος και επανάσταση», *Άπαντα*, τ. 33, σ. 78.

9. Βλ. εισαγωγή του Φ. Ένγκελς στο Κ. Μαρξ, *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, ό.π., σ. 20-21.

10. Βλ. Γ. Πολυμερίδης, *Επιστημονικός σοσιαλισμός: κριτική στους επικριτές του*, Αθήνα, εκδ. Εντός, 2011, σ. 153, καθώς και Σ. Μπετελέμ, *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ*, τ. 2 (1923-1930), Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1974, σ. 280, 294, 300, 308, και Σ. Μπετελέμ, *Το μεγάλο άλμα προς τα πίσω*, Αθήνα, εκδ. Monthly Review, 1978, σ. 21 επ., 44.

11. Βλ. Α. Ζολότοβ, «Σοβιετική εξουσία: ιστορία, πραγματικότητα, προοπτικές», περ. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ. 5-6/1994, σ. 103 επ., και Α. Ζντάνοφ, «Εισήγηση στην ολομέλεια της ΚΕ του ΠΚΚ(μπ) 26/2/1937, περ. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ. 4/2008, σ. 145 επ.

12. Βλ. για το άνοιγμα της ψαλίδας των μισθών στην ΕΣΣΔ, Σ. Μπετελέμ, *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ*, τ. 2 (1923-1930), Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1974, σ. 247, καθώς και Ε. Μαντέλ,

Εξουσία και χρήμα (μαρξιστική θεωρία της γραφειοκρατίας), Αθήνα, εκδ. Πρωτοποριακή βιβλιοθήκη, 1994, σ. 112 επ., και Γ. Κόστα, Γ. Μέγιερ, Σ. Βέμπερ, *Η εμπορευματική παραγωγή στο σοσιαλισμό*, Αθήνα, εκδ. Αναγνωστίδης, σ. 224 επ., 271 επ. Για την αμοιβή όσων ασκούσαν ηγετικές λειτουργίες στη σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία με μισθούς υψηλούς, αντίστοιχους εκείνων της «υπερξευδικευμένης εργασίας», βλ. Μ. Μάρκοβιτς, *Αυτοδιαχείριση*, Αθήνα, εκδ. Επίκουρος, 1975, σ. 51.

13. Βλ. ενδεικτικά την κριτική του Λένιν στον Μπουχάριν επειδή ο δεύτερος δεν θεωρούσε προσωρινό μέτρο τις υψηλότερα αμοιβές των αστών ειδικών, στο Β. Ι. Λένιν, «Για τα “αριστερά” παιδαριώματα και τον μικροαστισμό», *Άπαντα*, τ. 36, σ. 303.

14. Βλ. Ι. Στάλιν, «Νέα κατάσταση, νέα καθήκοντα της οικονομικής ανοικοδόμησης» (1931), *Ζητήματα λενινισμού, χ.χ.*, σ. 452 επ., 454.

15. Βλ. Κ. Μαρξ, *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, ό.π., σ. 12.

16. Βλ. Ε. Μαντέλ, *Στην υπεράσπιση του σοσιαλιστικού σχεδιασμού*, Αθήνα, εκδ. εργατική πάλη, 2003, σ. 8 επ.

17. Βλ. Κ. Μαρξ, *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, ό.π., σ. 14-15.

18. Βλ. αναλυτικότερα Δ. Καλτσώνης, «Ο Μαρξ για το δίκαιο στη σοσιαλιστική κοινωνία», περ. *Ουτοπία*, τχ. 94 (2011), σ. 71-88.

19. Βλ. *Το Σύνταγμα της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1985.

20. Βλ. τον τόμο *Σύνταγμα της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 1979.

21. Βλ. τον τόμο *Σύνταγμα της Λαϊκής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Αλβανίας*, Αθήνα, εκδ. Πορεία, 1977.

22. Βλ. τον τόμο *Το Σύνταγμα και το πολιτικό σύστημα της Δημοκρατίας της Κούβας*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 2004.

23. J. Bellon, *Το Σοβιετικό δίκαιο*, Αθήνα, εκδ. Ζαχαρόπουλος, 1966, σ. 59 επ.

24. Βλ. για παράδειγμα Ε. Ντέρσελ, *Σοσιαλιστική δημοκρατία στην παραγωγή*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1985, σ. 36 επ.

25. Γ. Κόστα, Γ. Μέγιερ, Σ. Βέμπερ, *Η εμπορευματική παραγωγή στο σοσιαλισμό*, ό.π., σ. 231.

26. Βλ. τον τόμο *Το επτάχρονο σχέδιο της ΕΣΣΔ 1959-1965 (εισήγηση και τελικός λόγος του Χρουντσιώφ στο 21ο συνέδριο)*, Αθήνα, Επιστημονικές εκδόσεις, σ. 110-113, καθώς και Λ. Μπρέζνιεφ, *Έκθεση της ΚΕ στο 25ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1976, σ. 87, και *Βασικές κατευθύνσεις για την οικονομική ανάπτυξη της ΕΣΣΔ 1981-1985-1990 (σχέδιο της ΚΕ του ΚΚΣΕ για το 26ο συνέδριο)*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1981, σ. 101, όπου μόνιμη επωδός είναι η ενίσχυση της οικονομικής ιδιοσυντήρησης.

27. Β. Ι. Λένιν, «Σχέδιο θέσεων για τα καθήκοντα των συνδικάτων», *Άπαντα*, τ. 44, σ. 343.

28. Βλ. Λ. Μπρέζνιεφ, *Λογοδοσία της ΚΕ στο XXIII Συνέδριο του ΚΚΣΕ*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1966, σ. 55, και του ίδιου, *Έκθεση δράσης της ΚΕ στο XXIV Συνέδριο του ΚΚΣΕ*, εκδ. του “Νέου Κόσμου”, 1971, σ. 92.

29. Βλ. άρθρο του Α. Αγκαμπεκιάν στην εφημερίδα των σοβιετικών συνδικάτων *Τρουντ* στις 28.8.1984, όπως δημοσιεύθηκε στο Μ. Ανδρουλάκης, *ΕΣΣΔ, ο σοσιαλισμός στο κατώφλι του 2000*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1985, σ. 114 επ., καθώς και Α. Μητρόπουλος, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στη Σοβιετική Ένωση*, Αθήνα, εκδ. Σχοχαστής, 1984, ιδίως σ. 87 επ., και Ε. Ντέρσελ, *Σοσιαλιστική δημοκρατία στην παραγωγή*, ό.π., σ. 47.

30. Βλ. τον τόμο *Η περεστρόικα στον τόπο δουλιάς*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1988, σ. 139 επ., 166 επ., καθώς και Γ. Ρούσης, *Σοσιαλισμός και περεστρόικα*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1988, σ. 166 επ.

31. Βλ. για παράδειγμα Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, *Πολιτική οικονομία*, Αθήνα, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1961, σ. 549 επ., καθώς και τον τόμο *Το επτάχρονο σχέδιο της ΕΣΣΔ 1959-1965 (εισήγηση και τελικός λόγος του Χρουντσιώφ στο 21ο συνέδριο)*, Αθήνα, Επιστημονικές εκδόσεις, σ. 110-113.

32. Βλ. για παράδειγμα Ν. Χρουτσώφ, *Πλήρης έκθεση απολογισμού της ΚΕ του ΚΚΣΕ*

στο 20ό Συνέδριο, Αθήνα, εκδ. Ζώγια, 1956, σ. 55, καθώς και Μ. Μάρκοβιτς, *Αυτοδιαχείριση*, ό.π., σ. 17-18.

33. Βλ. E. Che Guevara, *Apuntes críticos a la Economía Política*, Melbourne - New York, Ocean Press, 2006, σ. 9 επ., 168, και επίσης διεξοδικότερα Δ. Καλτσώνης, *Ο Τσε για το κράτος και την επανάσταση*, Αθήνα, εκδ. Τόπος, σ. 148 επ.

34. Βλ. τη συνέντευξή του στο περιοδικό *El-Taliah* του Καΐρου το 1965, όπως περιλαμβάνεται στον τόμο E. Che Guevara, *Apuntes críticos a la Economía Política*, ό.π., σ. 421 επ.

35. Βλ. J.-M. Chauvier, “Nouveaux éclairages sur la fin de l’ URSS”, *Le Monde Diplomatique*, Juillet 2012.

Μαλέβιτς, Το κόκκινο ιππικό καλπάζει, 1918